

<http://dx.doi.org/10.16926/sit.2023.04.03>

Julian JAROSZEWSKI*

<https://orcid.org/0000-0002-0224-7445>

Sport w Kaliszu w latach 1918–1939. Zarys problematyki

Jak cytować [how to cite]: Jaroszewski J., *Sport w Kaliszu w latach 1918–1939. Zarys problematyki*, „Sport i Turystyka. Środkowoeuropejskie Czasopismo Naukowe” 2023, t. 6, nr 4, s. 53–72.

The history of sport in Kalisz in 1918–1939. Outline of issues

Abstract

Regaining of independence by Poland enabled the development of sports movement in Kalisz. Until 1926 sport developed mainly under the influence of tradition and interests of Kalisz residents. After the May coup, by managing grants and sports facilities, a decisive influence on development of sport was gained by state authorities. The factors which inhibited the development of sports movement in Kalisz were the lack of training staff and insufficient number of sports facilities. Sports which enjoyed the greatest popularity in Kalisz during the interwar period were football, cycling and rowing. The highest level of training among footballers was demonstrated by teams of Sports Association “Prosna” and Kalisz Sports Club which took part in local games. Rowers from Kalisz Rowing Association belonged to the best in Poland (in 1934 1st place in the table of Polish Association of Rowing Clubs). Jerzy Koszutski, a rower from Kalisz, had the great honour of representing the national colours during the 9th Olympic Games in Amsterdam in 1928. A lot of emotions were aroused by boxing matches, athletics and table tennis. Fencing, horse riding and shooting sports were promoted by military and police environment as well as paramilitary organizations for utilitarian reasons.

Keywords: sport, Kalisz, the Second Polish Republic.

* dr, Akademia Nauk Stosowanych w Koninie; e-mail: julian.jaroszewski@konin.edu.pl (autor korespondencyjny)

Streszczenie

Odzyskanie niepodległości przez Polskę umożliwiło rozwój ruchu sportowego w Kaliszu. Do 1926 r. sport rozwijał się głównie pod wpływem tradycji i zainteresowań mieszkańców Kalisza. Po przewrocie majowym, poprzez zarządzanie dotacjami oraz obiektami sportowymi, decydujący wpływ na rozwój sportu uzyskały władze państwowe. Czynnikiem hamującym rozwój ruchu sportowego w Kaliszu były brak kadry szkoleniowej oraz niewystarczająca liczba obiektów sportowych. Największą popularnością w Kaliszu w okresie międzywojennym cieszyły się piłka nożna, kolarstwo i wioślarstwo. Najwyższy poziom wyszkolenia wśród piłkarzy demonstrowały zespoły Towarzystwa Sportowego Proсна i Kaliskiego Klubu Sportowego uczestniczące w rozgrywkach okręgowych. Wioślarze z Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego należeli do najlepszych w Polsce (w 1934 r. – pierwsze miejsce w tabeli Polskiego Związku Towarzystw Wioślarskich). Zaszczytu reprezentowania barw narodowych podczas Igrzysk IX Olimpiady w Amsterdamie (1928 r.) dostąpił kaliski kolarz Jerzy Koszutski. Dużo emocji wzbudzały w Kaliszu mecze bokserskie, lekkoatletyczne i tenisa stołowego. Sport szermierczy, jeździecki i strzelectwo propagowane były, z powodów utylitarnych, przez środowiska wojskowe, policyjne i organizacje paramilitarne.

Słowa kluczowe: sport, Kalisz, II Rzeczpospolita Polska.

Wprowadzenie

Od średniowiecza w Kaliszu funkcjonował zwyczaj wycieczek (we wtorkowe i czwartkowe popołudnia wolne od zajęć) do pobliskich lasów dzieci uczących się w przykościelnych szkółkach (m.in. z Kościoła św. Józefa). Początków aktywności fizycznej mieszkańców należy doszukiwać się także w doskonaleniu strzelectwa w bractwie kurkowym w Kaliszu. Na przełomie XVIII i XIX w. Kalisz odwiedzali cyrkowcy, gimnastycy, siłacze oraz lekkoatleci, którzy demonstrowali pokazy sprawności¹. Ruch sportowy w Kaliszu zaczął się rozwijać wraz z powołaniem Kaliskiego Towarzystwa Cyklistów (1892 r.) i Cesarskiego Towarzystwa Ratowania Tonących w Kaliszu (1894 r.). Na torze kolarskim w Noskowie oraz kaliskich szosach organizowano zawody cyklistów z udziałem m.in. kolarzy z Warszawy, Wrocławia i Łodzi². Czołowym kaliskim cyklistą przełomu XIX i XX w. był Karol Szpecht. Wzrost poziomu sportowego wioślarzy Cesarskiego Towarzystwa Ratowania Tonących (od 1907 r. Kaliskie Towarzystwo Wioślarskie) sprzyjał rywalizacji z towarzystwami wioślarskimi. Zwycięstwa kaliskiej osady w regatach o Złote Wiosło Królestwa Polskiego w II dekadzie XX w. nadały jej miano „brylantowej osady”³. Opóźnienie w stosunku do innych zaborów wykazywał ruch sokoli w Królestwie Polskim. W Kaliszu Towarzystwo Gimnastyczne (TG) „Sokół”

¹ J. Jaroszewski, *Pionierzy aktywności fizycznej w Kaliszu*, „Polonia Maior Orientalis” 2019, t. 6, s. 36–40.

² „Cyklista” 1893, s. 48–53, 58; 1893, nr 51, s. 2; 1897, nr 39, s. 10; „Gazeta Kaliska” 1897, nr 46, s. 2; 1904, nr 226, s. 2; „Koło” 1895, nr 8, s. 90; „Sport” 1904, nr 38, s. 3.

³ Osada kaliska zwyciężyła w: Płocku (1910 r.), Włocławku (1911 r.), Krakowie (1912 r.) i Kaliszu (1913 r.).

wkrótce po powołaniu w 1906 r. zostało zamknięte przez władze carskie⁴. W 1911 r. z inicjatywy Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego rozegrano w Kaliszu pierwszy mecz piłkarski z udziałem Łódzkiego Klubu Sportowego (ŁKS) i Warszawskiego Koła Sportowego Korona (1 : 1). Na początku XX w. zainteresowanie sportem zaczęła przejawiać mniejszość żydowska, zrzeszona w Żydowskim Klubie Gimnastyczno-Sportowym (1913 r.)⁵.

Celem pracy było przedstawienie rozwoju ruchu sportowego w Kaliszu w latach 1918–1939. Początek omawianego okresu – 1918 r. – wiąże się z odzyskaniem niepodległości przez Polskę, koniec – 1939 r. – z wybuchem II wojny światowej.

Metody i problemy badawcze

Niniejsza praca ma charakter źródłowy. Zastosowano w niej następujące metody badawcze: analizę źródeł historycznych (indukcja, dedukcja, synteza) oraz metodę porównawczą. Materiał źródłowy pochodzi z archiwów państwowych, prasy lokalnej i sportowej, oraz literatury dotyczącej dziejów sportu.

Problematyka ruchu sportowego w Kaliszu w latach 1918–1939 była podejmowana w innych publikacjach⁶. Problem badawczy sformułowany w tytule

⁴ „Gazeta Kaliska” 1906, nr 197, s. 1; 1906, nr 200, s. 2; 1906, nr 245, s. 1.

⁵ „Makabi” 1913–1938. XXV lat istnienia Ż.T.G.S. w Kaliszu, Kalisz 1938, s. 9.

⁶ J. Gaj, *Praca sportowa RKS TUR Kalisz*, [w:] A. Wohl, H. Młodzianowska, H. Laskiewicz (red.), *Sport robotniczy 1918–1939: opracowania, dokumenty, materiały*, t. 2, Sport i Turystyka, Warszawa 1964, s. 148–152; S. Elegañczyk, *Pięćdziesięciolecie Klubu Sportowego „Prosna”*, „Rocznik Kaliski” 1974, t. 7, s. 385; T. Krotos, *Sto lat Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego*, „Rocznik Kaliski” 1994/1995, t. 25, s. 221–227; B. Kunicki, *Siedemdziesiąt pięć lat Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego*, „Rocznik Kaliski” 1973, t. 6, s. 390–393; M. Małaszek, *75-lat Kaliskiego Klubu Sportowego* (1), „Kalisia Nowa” 2000, nr 3 (68), s. 23; K. Babiak, J. Heize, *Kultura fizyczna i turystyka*, [w:] J. Babiak (red.), *Dorobek i perspektywy województwa kaliskiego*, Towarzystwo Wiedzy Powszechnej, Kalisz 1979, s. 148–149; A. Janiak, *Rozwój lekkoatletyki na Ziemi Kaliskiej w latach 1919–2008*, t. 1–2, Wydawnictwo Uczelni Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Kaliszu, Gorzów Wlkp. 2011; J.S. Stabno, *Kaliszanie na ringu 1932–2019*, t. 1–2, Wydawnictwo My Wojownicy, Wrocław 2021; J. Jaroszewski, *Polski ruch sportowy w powiecie kaliskim w latach 1918–1939*, [w:] L. Nowak (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, Zamiejscowy Wydział Kultury Fizycznej poznańskiej AWF, Gorzów Wlkp. 2006, s. 187–205; tenże, *Żydowski ruch sportowy w powiecie kaliskim w latach 1918–1939*, [w:] T. Jurek (red.), *Z dziejów kultury fizycznej mniejszości narodowych w Polsce w XX w.*, Zamiejscowy Wydział Kultury Fizycznej poznańskiej AWF, Gorzów Wlkp. 2007, s. 91–100; tenże, *Wychowanie fizyczne, higiena i sport szkolny w szkołach kaliskich w latach 1918–1939*, [w:] S. Kowalska (red.), *Rola elit społecznych w ochronie dziedzictwa kulturowego w społecznościach lokalnych*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Kalisz 2010, s. 37–56; tenże, *Kultura fizyczna w organizacjach młodzieżowych w powiecie kaliskim w latach 1918–1939*, [w:] J. Dżereń (red.), *Z dziejów kultury fizycznej Polski oraz wybranych regionów i mniejszości narodowych*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Wyższej im. Pawła Włodkowica – Wydawnictwo Naukowe Novum, Płock 2010, s. 479–500; tenże, *Sport kobiet w Kaliszu do 1939 roku*, [w:] R. Urban, L. Nowak, A. Ko-

opracowania traktowany był dotychczas przyczynkowo. Autor ma świadomość, że artykuł nie wyczerpuje tytułowego problemu. Przedstawienie pełnego obrazu wymaga obszerniejszej publikacji.

Wysunięto następujące problemy badawcze:

1. Jakie uwarunkowania determinowały rozwój ruchu sportowego w Kaliszu w latach 1919–1939?
2. Jakie dyscypliny sportowe cieszyły się największym zainteresowaniem mieszkańców Kalisza?
3. W jakich dyscyplinach kaliscy sportowcy odnosili największe sukcesy?

Wyniki

Podstawy organizacji ruchu sportowego w Kaliszu

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. zaistniały dogodne warunki do reaktywacji utworzonych w czasach zaborów klubów i stowarzyszeń sportowych, oraz do powstawania nowych. Zainteresowanie społeczne ruchem sportowym doprowadziło do powołania organizacji Związku Polskich Związków Sportowych – Polski Komitet Olimpijski (1925 r.)⁷ będącej najważniejszym organem społecznego nurtu w polskim sporcie. W 1927 r. władze państwowe, dążąc do podporządkowania celom społeczno-politycznym wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego, powołały Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (PUWFiPW). Zarządzał on ruchem sportowym przez okręgowe urzędy oraz wojewódzkie, powiatowe i miejskie komitety wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego⁸. W Kaliszu Miejski Komitet Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (WFiPW) utworzono w 1927 r.⁹ W 1928 r. przy dowództwach okręgów korpusów powołano okręgowe

walczki (red.), *Kultura fizyczna w czasach zaborów i w Drugiej Rzeczypospolitej*, Zamiejscowy Wydział Kultury Fizycznej poznańskiej AWF, Gorzów Wlkp. 2012, s. 207–224; tenże, *Physical activity of Ukrainian people interned in camps on the territory of Łódzkie voivodeship in years 1920–1938*, „Sport i Turystyka. Środkowoeuropejskie Czasopismo Naukowe” 2020, t. 3, nr 3, s. 23–40; tenże, *Ruch sportowy w Policji Państwowej w powiecie kaliskim w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Polonia Maior Orientalis” 2021, t. 8, s. 183–206; Z. Kościelak, *Kaliskie siatkarki*, Kalisz 2013; tenże, *Kaliscy biegacze; w przełajach, maratonach, Kaliskiej Setce, Biegu Ptolemeusza i ultra biegach*, Kalisz 2015; tenże, *Kaliscy kolarze*, Kalisz 2016; Z. Kościelak, D. Dymalski, *Kaliscy bokserzy: 80 lat 1932–2012*, Kalisz 2012; ciż, *Piłkarska Calisia: 75 lat 1937–2012*, Kalisz 2012.

⁷ E. Małolepszy, *Z dziejów organizacji i zarządzania kulturą fizyczną w Polsce w latach 1918–1998*, „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Kultura Fizyczna” 2001, z. 4, s. 88.

⁸ L. Szymański, *Model zarządzania kulturą fizyczną w II Rzeczypospolitej i Polsce Ludowej*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1997, nr 1–2, s. 324–327.

⁹ „Gazeta Kaliska” 1927, nr 290, s. 3.

urzędy WFIPW¹⁰, którym podporządkowano rejonowe, obwodowe i powiatowe komendy wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego. Zadania powołanej w 1938 r. Miejskiej Komendy WFIPW w Kaliszu przejęła Powiatowa Komenda WFIPW w Kaliszu¹¹. Komenda Miejska WFIPW w Kaliszu posiadała pełną decyzyjność w sprawach sportu na terenie miasta Kalisza. Praca Miejskiego Komitetu WFIPW w Kaliszu stopniowo słabła, okresowo wręcz zamierała¹². Faktycznie jej rola ograniczała się do zabezpieczania środków materialnych¹³, część funduszy na działalność sportową w Kaliszu dotował Obwodowy Urząd WFIPW¹⁴.

Ważnym elementem struktur organizacyjnych ruchu sportowego była przynależność do związków sportowych. W Kaliszu należeli do nich bokserzy, kolarze, lekkoatleci, piłkarze, strzelcy, tenisiści stołowi i wioślarze. W Kaliszu funkcjonowały podokreśli: lekkoatletyczny (1926 r.)¹⁵, piłki nożnej (1928 r.)¹⁶, strzelecki (1934 r.)¹⁷ i kolarski (1938 r.)¹⁸.

Odradzanie się organizacji sportowych w Kaliszu zainicjowało w 1918 r. Kaliskie Towarzystwo Wioślarskie (KTW). Pod koniec omawianego okresu, w 1938 r. w Kaliszu funkcjonowało 26 organizacji sportowych¹⁹.

¹⁰ L. Szymański, *Kultura fizyczna w polityce II Rzeczypospolitej*, AWF we Wrocławiu, Wydawnictwo Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu, Wrocław 1995, s. 28.

¹¹ „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1939, nr 112, s. 6.

¹² „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1936, nr 129, s. 6.

¹³ „Gazeta Kaliska” 1930, nr 16, s. 3; „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1938, nr 68, s. 6.

¹⁴ Archiwum Państwowe w Kaliszu (APK), Starostwo Powiatowe w Kaliszu (SPK), sygn. 277, Wychowanie fizyczne i przysposobienie wojskowe, k. 5, Sprawozdanie z kontroli powiatowych i miejskich Komitetów wf i pw O.K. VII, przeprowadzonej przez kpt. int Polańskiego T. z okręgu WF i PW. O.K. VII na podstawie rezp. P.U.WF i PW Nr. 016/6 Spot. z dn. 21 maja 1932.

¹⁵ S. Zaborniak, *Z tradycji lekkoatletyki w Polsce w latach 1919–1939*, t. 2: *Powstanie i działalność Polskiego Związku Lekkiej Atletyki*, Wyższa Szkoła Społeczno-Przyrodnicza w Lublinie, Lublin 2011, s. 41; „Gazeta Kaliska” 1926, nr 256, s. 3.

¹⁶ „Kurier Łódzki” 1928, nr 201, s. 10; 1935, nr 346, s. 7.

¹⁷ APK, SPK, sygn. 150, Polski Związek Strzelectwa Sportowego – Oddział w Kaliszu, k. 15, L. dz. 25/35 Kalisz13.II.1935 r.

¹⁸ „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1938, nr 68, s. 6.

¹⁹ „ABC Kaliskie” 1938, nr 350, s. 1. Najaktywniejszymi w latach 1918–1939 były: KTW, TG „Sokół” (1919 r.), Kaliskie Towarzystwo Wioślarek (1921 r.), Towarzystwo Sportowe Proсна (1922 r.), Towarzystwo Cyklistów w Kaliszu (1922 r.), Kaliski Klub Sportowy (1925 r.), Bractwo Kurkowe w Kaliszu (1925 r.), Zjednoczenie Polskiej Młodzieży Pracującej Orle (1925 r.), Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej w Kaliszu (1927 r.), Klub Sportowy Herkules (1928 r.), Policyjny Klub Sportowy w Kaliszu (1930 r.), Międzyszkolny Klub Sportowy (1932 r.), Klub Sportowy Strzelec w Kaliszu (1933 r.), Towarzystwo Sportowe Garbarnia (1934 r.), Robotniczy Klub Sportowy Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (1937 r.). Wśród mniejszości żydowskiej najprężniej działały: Kaliski Żydowski Klub Gimnastyczno-Sportowy (1918 r.), Haszomer Hacair w Kaliszu (1921 r.), Robotniczy Klub Sportowy Jutrzenka (1926 r.), Żydowski Klub Sportowy Hakoach w Kaliszu (1928 r.), Żydowskie Towarzystwo Wioślarskie (1929 r.), Robotnicze Stowarzyszenie Wychowania Fizycznego Jutrznia (1930 r.) Robotniczy Klub Sportowy Hapoel oddział w Kaliszu (1935 r.). Wśród mniejszości ukraińskiej utworzono: Towarzystwo Sportowo-Gimnastyczne „Sokół obozu

Utrudnieniem dla odradzającego się ruchu sportowego w Kaliszu był brak kadry szkoleniowej, obiektów sportowych oraz środków finansowych. Sytuację pogarszało małe zainteresowanie władz lokalnych, co ograniczało działalność Miejskiego Komitetu WFiPW w Kaliszu i Miejskiej Komendy WFiPW w Kaliszu. Początkowo kadrę szkoleniową stanowili instruktorzy z TG „Sokół” w Kaliszu, nauczyciele wychowania fizycznego oraz posiadający najwyższy stopień wykształcenia zawodnicy. Problemu nie rozwiązało powołanie stanowiska instruktora wychowania fizycznego w Kaliszu oraz kursy instruktorskie prowadzone przez związki okręgowe (Poznański Okręgowy Związek Bokserski)²⁰ oraz Polski Komitet Olimpijski (kurs trenerów wioślarstwa)²¹. Pozytywnie na stan kadry szkoleniowej wpłynęły kursy przewodników organizowane po 1935 r.²² Dużym utrudnieniem w rozwoju ruchu sportowego był brak obiektów sportowych – większość wybudowano z inicjatywy społecznej. W latach 1919–1939 w Kaliszu funkcjonowały: Stadion Miejski w Kaliszu, 7 przystani wioślarskich²³, 6 boisk do piłki nożnej, 1 tor kolarski, 2 korty tenisowe, 2 strzelnice, 5 sal gimnastycznych, 2 otwarte pływalnie. Największą inwestycją sportową był Stadion Miejski (1927 r.)²⁴, który stał się centrum życia sportowego w Kaliszu.

Wyniki rywalizacji sportowej

Zmagania sportowe w Kaliszu zainaugurowały w sierpniu 1918 r. regaty wioślarskie KTW²⁵. W latach 1918–1939 najpopularniejszymi dyscyplinami sportowymi w Kaliszu były piłka nożna, kolarstwo i wioślarstwo. Na boiska piłkarskie, tor kolarski oraz regaty wioślarskie ściągają wielotysięczne tłumy kibiców. Największe, liczące do 6 tysięcy, dopingowały mecze piłkarskie. Rozgrywki okręgowe kaliskie drużyny prowadziły w ramach Łódzkiego Związku Okręgowego Piłki Nożnej. W 1939 r. drużyny kaliskie przyłączono do okręgu poznańskiego, wybuch wojny uniemożliwił rozgrywki w okręgu poznańskim.

Do 1927 r. najwyższy poziom sportowy demonstrowali piłkarze Towarzystwa Sportowego (TS) Proсна Kalisz (klasa B). Do klasy C należały: Żydowski Klubu Gimnastyczno-Sportowy (ŻKGS), Kaliski Klub Sportowy (KKS) i Robotniczy Klub

Kalisz”, Towarzystwo Zaporozec oraz Koło Sportowe. Ludność rosyjska utworzyła Rosyjski Klub Sportowy Wołga (1933 r.).

²⁰ J.S. Stabno, *Kaliszanie na ringu 1932–2019*, t. 2, s. 356; *Sprawozdanie z działalności Zarządu Poznańskiego Okręgowego Związku Bokserskiego za rok 1938/39*, s. 12.

²¹ „Sport Wodny” 1934, nr 19, s. 366.

²² „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1936, nr 103, s. 6; 1936, nr 110, s. 6; 1936, nr 122, s. 6.

²³ Przystanie wioślarskie posiadały: Kaliskie Towarzystwo Wioślarskie, Towarzystwo Wiośłarek w Kaliszu (1927 r.), Przystań Wioślarska Młodzieży Szkolnej (1928 r.), Klub Wioślarski z 1930 r. (1930 r.), Żydowskie Towarzystwo Gimnastyczno-Sportowe Makabi (1933 r.), Wojskowy Klubu Sportowy Proсна (1934 r.), Policyjny Klub Sportowy (1937 r.).

²⁴ APK, Archiwum miasta Kalisza (AmK), sygn. 261, Stadion Tyniecki, k. 233, Do Zarządu Miejskiego Komitetu W.F. i P.W. w Kaliszu.

²⁵ „Gazeta Kaliska” 1918, nr 86, s. 2.

Sportowy (RKS) Jutrzenka²⁶. Po 1928 r. do klasy A zaliczono TS Proсна Kalisz, w klasie B (grupa kaliska) grały: KKS, ŻKGS, RKS Jutrzenka, Żydowski Klub Sportowy (ŻKS) Hakoah w Kaliszu oraz TG „Sokół” w Zduńskiej Woli²⁷. W 1928 r. w skład utworzonego Podokręgu Kaliskiego²⁸ weszły: KKS, ŻKGS, RKS Jutrzenka, TS Proсна (II) i ŻKS Hakoah. Do 1939 r. mistrzostwo klasy B i prawo walki o grę w klasie A (okręgowej) wywalczyły: TS Proсна, KKS i KS Strzelec. Dwa z tych klubów prowadziły rozgrywki w klasie A: TS Proсна (1927, 1928, 1930 r.)²⁹ i KKS (1931, 1934 r.)³⁰. Każdorazowo ich pobyt w klasie A trwał jeden sezon.

Największą frekwencją cieszyły się mecze z A-klasowymi zespołami oraz spotkania międzymiastowe i międzyklubowe. Dwukrotnie w Kaliszu gościł Klub Sportowy Hakoah Wiedeń (1927, 1929 r.). Spotkania zakończyły się zdecydowanym zwycięstwem gości (0 : 5) i (1 : 6)³¹.

Popularnością w Kaliszu cieszyła się najstarsza z tamtejszych dyscyplin sportowych, jaką było kolarstwo. Pierwszymi kaliskimi cyklistami w odrodzonej Polsce byli członkowie reaktywowanego w 1922 r. Kaliskiego Towarzystwa Cyklistów (KTC)³², kolejnymi kolarze z TS Proсна (1924 r.)³³, ŻKGS w Kaliszu, Kaliskiego Towarzystwa Kolarskiego (1933 r.), KKS (1934 r.)³⁴, RKS w Kaliszu (1936 r.)³⁵ oraz Policijnego Klubu Sportowego (PKS) w Kaliszu (1937 r.)³⁶. Powołany w 1938 r. Podokręg Kaliski Poznańskiego Okręgowego Związku Kolarskiego rozwiązano w 1939 r.³⁷ Wiodącymi klubami były KTC oraz KKS. Organizowały one wyścigi kolarskie oraz mistrzostwa Kalisza. Najbardziej utytułowanymi kolarzami byli Jerzy Koszutski (KTC, TS Proсна) i Zygmunt Sobolewski (KTC). J. Koszutski w latach 1925–1929 należał do najlepszych sprinterów w Polsce. W 1928 r. reprezentował Polskę podczas Igrzysk IX Olimpiady w Amsterdamie (w sprincie dotarł do ćwierćfinału)³⁸. Po 1929 r. zakończył karierę sportową, poświęcił się muzyce, okazjonalnie brał udział w wyścigach w Kaliszu (1931, 1933 r.)³⁹. Duże sukcesy odnosił Z. Sobolewski, uczestnik m.in. mistrzostw Polski (1926 r. – V miejsce,

²⁶ „Gazeta Kaliska” 1926, nr 282, s. 2.

²⁷ „Kurier Łódzki” 1928, nr 65, s. 4; 1928, nr 91, s. 8.

²⁸ „Kurier Łódzki” 1928, nr 201, s. 10; 1935, nr 346, s. 7.

²⁹ „Przegląd Sportowy” 1927, nr 36, s. 8; „Kurier Łódzki” 1929, nr 5, s. 8; 1930, nr 342, s. 7; 1930, nr 288, s. 6.

³⁰ „Kurier Łódzki” 1931, nr 114, s. 6; 1934, nr 213, s. 6.

³¹ „Stadion” 1927, nr 44, s. 8; „Gazeta Kaliska” 1927, nr 287, s. 3; 1929, nr 188, s. 3.

³² „Gazeta Kaliska” 1922, nr 172, s. 3.

³³ S. Elegañczyk, *Pięćdziesięciolecie klubu sportowego „Proсна”*, s. 385.

³⁴ APK, Biblioteka, sygn. 899, *Kaliski Klub Sportowy „Włóknarz”. Zarys historiograficzny 1925–1975*, s. 5.

³⁵ „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1936, nr 10, s. 6.

³⁶ „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1938, nr 86, s. 6.

³⁷ „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1938, nr 68, s. 6; 1939, nr 93, s. 7; 1939, nr 127, s. 6.

³⁸ „Stadion” 1928, nr 34, s. 13.

³⁹ „Stadion” 1931, nr 27, s. 19; „Raz, Dwa Trzy” 1933, nr 34, s. 12.

1928 r. – IV miejsce)⁴⁰, mistrzostw województwa łódzkiego (wicemistrz w 1929, 1930 r.)⁴¹ oraz Biegu dookoła Polski (1928, 1929 r.)⁴² i Dookoła Ziemi Kaliskiej (zwyciężył w 1929 i 1930 r.)⁴³.

Kolarstwo wśród kaliszczan popularyzowały trasy wyścigów kolarskich, m.in. Łódź–Kalisz–Łódź⁴⁴, Bieg dookoła Polski (1929 r.)⁴⁵, wyścig Berlin–Warszawa (1934 r.)⁴⁶ oraz zorganizowane na torze kolarskim w Kaliszu mistrzostwa Polski (1931, 1938 r.)⁴⁷.

Wielotysięczne tłumy widzów nad brzeg Proсны ściągali regaty wioślarskie, najczęściej organizowane przez KTW. Udział w nich brały osady: KTW, Towarzystwa Wioślarek (TW) w Kaliszu, PKS, Klubu Wioślarskiego z 1930 r. oraz Wojskowego Klubu Sportowego (WKS) Proсна. Od 1934 r. przebieg regat nadzorował Kaliski Międzyklubowy Komitet Wioślarski (1934 r.)⁴⁸. Tor wioślarski na Prośnie, poza kaliskimi, gościł osady z Warszawy, Poznania, Włocławka i Bydgoszczy.

Najwyżej klasyfikowanym klubem z Kalisza było KTW – w 1934 r. wywalczyło pierwszą lokatę w tabeli Polskiego Związku Towarzystw Wioślarskich⁴⁹. Czterech wioślarzy⁵⁰ powołano do drużyny olimpijskiej. Zdekompletowanie jej w 1935 r.⁵¹ uniemożliwiło start w Igrzyskach XI Olimpiady w Berlinie (1936 r.). Poza KTW sukcesy na regatach ogólnopolskich odnosiły osady WKS Proсна i PKS⁵². W 1936 r. czwórka z PKS wywalczyła wicemistrzostwo Polski⁵³.

Dużym zainteresowaniem wśród mieszkańców Kalisza cieszyła się lekkoatletyka. Jej propagatorami w Kaliszu byli uczestnicy zlotów sokolich⁵⁴ oraz igrzysk sportowych. Lekkoatleci rywalizowali w ramach łódzkiego Okręgowego Związku Lekkoatletycznego (ŁOZLA)⁵⁵, przy którym w 1926 r. powołano Kaliski Podokręg⁵⁶. Liczba sekcji zrzeszonych w Podokręgu wynosiła średnio 3–5. W latach 1932–1938 sekcje lekkoatletyczne funkcjonowały w: TG „Sokół”, Związku Strzeleckim,

⁴⁰ „Kolarz Polski” 1926, nr 8, s. 6; „Stadion” 1928, nr 24, s. 12; „Przegląd Sportowy” 1928, nr 28, s. 1.

⁴¹ „Przegląd Sportowy” 1928, nr 26, s. 2; „Kurier Łódzki” 1929, nr 176, s. 7.

⁴² „Przegląd Sportowy” 1928, nr 43, s. 3; 1929, nr 49, s. 2; „Stadion” 1928, nr 33, s. 2

⁴³ „Stadion” 1929, nr 31, s. 2; 1930, nr 33, s. 6; „Przegląd Sportowy” 1930, nr 64, s. 3.

⁴⁴ „Stadion” 1926, nr 36, s. 11.

⁴⁵ „Przegląd Sportowy” 1929, nr 46, s. 2.

⁴⁶ „Raz, Dwa Trzy” 1934, nr 35, s. 10; „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1934, nr 233, s. 6.

⁴⁷ „Kurier Łódzki” 1931, nr 260, s. 8; „ABC Kaliskie” 1938, nr 188, s. 1.

⁴⁸ „Sport Wodny” 1934, nr 9, s. 230; „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1934, nr 155, s. 6.

⁴⁹ APK, SPK 1918–1939, sygn. 278, Wychowanie fizyczne i przysposobienie wojskowe, k. 20, Sprawozdanie sportowe Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego za rok 1934.

⁵⁰ Byli to: T. Tyszner, Z. Tuczyński, T. Czapliski i R. Odziemski.

⁵¹ A. Zmyślony, *100-lecie Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego 1894–1994. Szkic monograficzny*, Komitet Organizacyjny obchodów 100-lecia Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego, Kalisz 1994, s. 9.

⁵² „Sport Wodny” 1935, nr 14, s. 271–275; „Raz, Dwa, Trzy” 1935, nr 32, s. 3, 6.

⁵³ „Kurier Bydgoski” 1936, nr 173, s. 5; „Przegląd Sportowy” 1936, nr 62, s. 4.

⁵⁴ „Gazeta Kaliska” 1919, nr 134, s. 4.

⁵⁵ „ABC Kaliskie” 1939, nr 97, s. 1.

⁵⁶ S. Zaborniak, *Z tradycji lekkoatletyki w Polsce w latach 1919–1939*, t. 2, s. 41.

WKS Proсна, Stowarzyszeniu Młodzieży Polskiej, Żydowskim Towarzystwie Gimnastyczno-Sportowym (ŻTGS) Makabi, Katolickim Stowarzyszeniu Męskim (KSM), Zjednoczeniu Polskiej Młodzieży Pracującej (ZPMP) Orłę w Kaliszu.

Głównymi zawodami organizowanymi przez Podokręg Kaliski ŁOZLA były mistrzostwa lekkoatletyczne okręgu, pięciobój mężczyzn, trójbój kobiet oraz mecze międzymiastowe i okolicznościowe. Z powodu złej pracy zarządu podokręgu mistrzostw Kalisza nie rozgrywano regularnie. W latach 30. XX w. tytuł mistrzów okręgu wywalczyły następujące drużyny: wśród mężczyzn – TG „Sokół” (1931–1933, 1937 r.), ZPMP Orłę (1938 r.), wśród kobiet – Związek Strzelecki (1931–1933), ŻTGS Makabi (1934, 1935, 1938 r.), TG „Sokół” (1937 r.)⁵⁷. Najlepsi kaliscy lekkoatleci rywalizowali w mistrzostwach okręgu łódzkiego. Największe sukcesy odniosły: Maria Ficówna (2-krotna rekordzistka ŁOZLA w 1927 i 1928 r.⁵⁸, w 1928 r. – III miejsce w skoku w dal, wznwyż oraz pchnięciu kulą), Maria Szalówna (w 1928 r. – II miejsce w biegu na 800 m i rzucie oszczepem) oraz Zofia Smętkówna (w 1928 r. – III miejsce w biegu na 800 m)⁵⁹. W 1939 r. w Kaliszu w mistrzostwach ŁOZLA drugie miejsce w pięcioboju wywalczył S. Smyk, w kategorii kobiet zwyciężyła Zwierzakówna (oboje z Kalisza)⁶⁰.

Emocje wśród kaliszczan wzbudzały walki bokserskie, których rozwój nastąpił po 1930 r. W latach 1930–1939 w Kaliszu zajęcia bokserskie prowadzono okresowo w 9 klubach sportowych⁶¹. Po 1935 r. tylko trzy kluby szkoliły pięściarzy – KKS i ŻTGS Makabi (1935–1936, 1938–1939) oraz KW30 (1937 r.)⁶². Mistrzostwa Kalisza w boksie zapoczątkowano w 1932 r.⁶³, tytuły mistrzowskie zdobyły drużyny: MKS (1932, 1933 r.), KS Strzelec (1934 r.) i KKS (1935, 1937, 1938 r.)⁶⁴. W 1938 r. Stanisław Szrajter wywalczył mistrzostwo okręgu łódzkiego (waga kogucia)⁶⁵ oraz wicemistrzostwo Polski⁶⁶. Poza nim najwyższy poziom wyszkolenia osiągnęli Walenty Pietrzak⁶⁷ i Jan Anczykowski⁶⁸.

⁵⁷ „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1933, nr 159, s. 6; 1934, nr 283, s. 6; 1935, nr 152, s. 8; 1937, nr 260, s. 6; „ABC Kaliskie” 1938, nr 189, s. 1.

⁵⁸ „Kurier Łódzki” 1928, nr 192, s. 9.

⁵⁹ „Stadion” 1928, nr 25, s. 12; „Kurier Łódzki” 1928, nr 213, s. 9; 1929, nr 59, s. 8.

⁶⁰ „Kurier Łódzki” 1939, nr 231, s. 7.

⁶¹ Były to: ŻTGS Makabi, WKS Proсна Kalisz, Brith Trumpeldor Kalisz, Międzyszkolny Klub Sportowy, PKS w Kaliszu, Związek Strzelecki (KS Strzelec), TG „Sokół” w Kaliszu, KKS oraz KW 30.

⁶² „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1937, nr 61, s. 6.

⁶³ J.S. Stabno, *Kaliszanie na ringu 1932–2019*, t. 2, s. 355.

⁶⁴ „Przegląd Sportowy” 1932, nr 35, s. 5; „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1933, nr 84, s. 6; 1934, nr 103, s. 6; 1935, nr 117, s. 8; 1937, nr 61, s. 8; 1938, nr 119, s. 6.

⁶⁵ „Kurier Łódzki” 1938, nr 72, s. 5.

⁶⁶ „Przegląd Sportowy” 1938, nr 33, s. 4; „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1938, nr 94, s. 6.

⁶⁷ Do 1939 r.: mistrz m. Kalisza (w. półciężka) i drużynowy mistrz Kalisza (1934 r.); mistrz okręgu Poznańskiego Związku Strzeleckiego (1934 r.), w latach 1936–1939 4-krotny mistrz okręgu łódzkiego, wicemistrz Polski w wadze półciężkiej (1936, 1938 i 1939 r.) oraz brązowy medalista mistrzostw Polski w wadze półciężkiej (1937 r.); 2-krotny drużynowy wicemistrz Polski (z IKP Łódź, 1935/1936 i 1936/1937).

⁶⁸ Pięściarz Międzyszkolnego Klubu Sportowego, następnie Warty Poznań i Kaliskiego Klubu Sportowego.

Miłośników w Kaliszu, poza piłką nożną, posiadały też inne gry zespołowe: siatkówka, koszykówka i szczypiorniak. Zdobyte na szkolnych boiskach umiejętności doskonalone były w latach 30. XX w. w 11 organizacjach⁶⁹. Żadna sekcja nie należała do związków okręgowych. Rywalizacja sportowa ograniczała się do meczów międzyklubowych i mistrzostw Kalisza. W mistrzostwach nie uczestniczyły drużyny żydowskie, którym w sposób formalny uniemożliwiono udziału. Rozgrywki wskazywały rosnącą popularność gier sportowych. W 1938 r. w mistrzostwach (letnich) uczestniczyło 9 zespołów (4 kobiece i 5 męskich), w 1939 r. ich liczba wzrosła do 17 (7 żeńskich i 10 męskich). Pod koniec lat 30. XX w. zimowe mistrzostwa kobiet organizowano tylko w siatkówce – zwyciężały siatkarki Bielarni (1938, 1939 r.). Wśród siatkarki wygrywały PKS (1938 r.) i ZPMP Orłę (1939 r.)⁷⁰. Sezon letni 1938 r. zdominowali zawodnicy ZPMP Orłę, zdobywając tytuły mistrzowskie w siatkówce, koszykówce i szczypiorniaku. W 1939 r. najlepszych siatkarki i koszykarzy posiadał WKS Prosna. Wśród pań swój prymat potwierdziły siatkarki KKS Bielarnia (1938, 1939 r.)⁷¹.

Po 1925 r. zainteresowanie ping-pongiem wykazywała polska młodzież gimnazjalna i mniejszość żydowska. Pierwszą sekcję ping-ponga powołano w 1926 r. w RKS Jutrzenka⁷², następne w: TG „Sokół” w Kaliszu (1926–1927)⁷³, ŻKGS (1927 r.)⁷⁴, KKS (1927 r.)⁷⁵ i ŻKS Hakoah (1927 r.)⁷⁶, KS Herkules (1929 r.)⁷⁷, WKS Prosna, Robotniczym Stowarzyszeniu Wychowania Fizycznego Gwiazda i KTW (1934 r.)⁷⁸. Do Łódzkiego Okręgowego Związku Tenisa Stołowego należało tylko ŻTGS Makabi (klasa A). Od 1933 r. koordynatorem rozgrywek był Komitet Ping-Ponga w Kaliszu (1933 r.), następnie Międzyklubowy Komitet Drużyn Chrześcijańskich Tenisa Stołowego w Kaliszu (1935 r.)⁷⁹. Po 1935 r. uniemożliwiono udział w mistrzostwach Kalisza ludności żydowskiej. W pierwszych mistrzostwach Kalisza w 1928 r. udział wzięły 4 kluby⁸⁰, a tytuły mistrzowskie zdobyli: w grze pojedynczej – Z. Smętkówna

⁶⁹ Były to: PKS, ŻTGS Makabi, Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej, KS Strzelec, KS Legion Młodych, KKS Bielarnia, RKS, WKS Prosna, kluby przyfabryczne: Lalki i Pluszownia, harcerstwo oraz 29. Pułk Strzelców Kaniowskich.

⁷⁰ „ABC Kaliskie” 1938, nr 96, s. 1; 1939, nr 70, s. 1; 1939, nr 80, s. 1; 1939, nr 138, s. 1.

⁷¹ „ABC Kaliskie” 1938, nr 198, s. 1; 1938, nr 200, s. 1; 1938, nr 233, s. 1; 1938, nr 234, s. 1; „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1939, nr 176, s. 8; 1939, nr 178, s. 7.

⁷² „Gazeta Kaliska” 1926, nr 206, s. 3.

⁷³ A. Wojciechowski, *Rozwój wychowania fizycznego i sportu w Kaliszu do 1939 roku*, praca magisterska, Akademia Wychowania Fizycznego we Wrocławiu, Wrocław 1989, s. 64.

⁷⁴ „Makabi” 1913–1938..., s. 14.

⁷⁵ APK, Biblioteka, sygn. 899 *Kaliski Klub Sportowy „Włóknarz”...*, s. 38

⁷⁶ APK, SPK 1918–1939, sygn. 154, Żydowskie Stowarzyszenia Oświatowe, Religijne i inne, k. 47. Do Starostwa.

⁷⁷ „Gazeta Kaliska” 1929, nr 1929, s. 3.

⁷⁸ „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1934, nr 332, s. 6.

⁷⁹ „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1933, nr 52, s. 6; 1935, nr 24, s. 6.

⁸⁰ Były to: ŻKS Hakoah, KS Herkules, KKS, TG „Sokół” i ŻKGS.

(KKS), J. Zieleniewski (KS Herkules), w grze podwójnej – J. Zieleniewski i S. Szyszczński (KS Herkules)⁸¹. W latach 1929, 1933 i 1934 r. tytuły mistrzowskie wywalczyła drużyna ZKGS (ŻTGS Makabi)⁸². Kolejne tytuły wywalczyły: ZPMP Orłę (1935, 1938 r.), KKS (1936, 1939 r.), Organizacja Młodzieży Pracującej (OMP) w Kaliszu (1937 r.)⁸³. W indywidualnych mistrzostwach zwyciężyli: w 1937 r. – L. Bujnicki (OMP.), w 1938 r. – C. Zimny (ZPMP Orłę), w 1939 r. – T. Konakiewicz (ZPMP Orłę)⁸⁴.

Poza rozgrywkami o mistrzostwo Kalisza, rozgrywano w Kaliszu mecze międzyklubowe i międzymiastowe. Kalisz gościł zawodników z Ostrowa Wlkp., Warszawy i Łodzi⁸⁵.

Z powodów ekonomicznych mniejsze grono miłośników posiadał tenis ziemny. Zapoczątkowany w 1923 r. w TS Proсна w Kaliszu⁸⁶, rozwinął się w powołanym w 1927 r. Klubie Tenisowym w Kaliszu (KTK)⁸⁷. Miejscem treningów i zawodów były korty tenisowe w Nowym Parku⁸⁸. Od 1923 r. rozgrywano na nich mistrzostwa Kalisza. Pierwszymi mistrzami Kalisza zostali Henryk Mamroth (gra pojedyncza) oraz H. Mamroth i Henryk Wróblewski (gra deblowa)⁸⁹. Mistrzostw nie rozgrywano regularnie. W 1927 r. w grze pojedynczej zwyciężył Jerzy Kiernożycki, w podwójnej bracia L. i M. Schreier⁹⁰. W latach 1933–1934 tytuły mistrzowskie zdobywali Wiśniowska i Zenon Skórzewski⁹¹, w 1935 r.: w grze singlowej zwyciężyli Gadomski i Głębska, w grze deblowej para Dreszer – Szrajner, natomiast w mieszanej J. Przewłocki – A. Wyganowska⁹².

Klub Tenisowy w Kaliszu był organizatorem meczów międzyklubowych, najczęściej z tenisistami z Ostrowa, Koła i Łodzi. Większość meczów kończyło się porażką reprezentacji KTK, najdotkliwszą była przegrana z ŁKS (1 : 5) w 1934 r.⁹³

Sport pływakowski w Kaliszu był opóźniony w stosunku do innych regionów w Polsce. Głównym powodem był brak basenu pływackiego. Rozpoczętej w 1937 r.

⁸¹ „Gazeta Kaliska” 1929, nr 19, s. 3; 1929, nr 38, s. 3; 1929, nr 336, s. 3.

⁸² „Gazeta Kaliska” 1929, nr 336, s. 3; 1930, nr 67, s. 3; „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1934, nr 38, s. 6; 1934, nr 79, s. 6.

⁸³ „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1935, nr 60, s. 6; 1936, nr 77, s. 6; 1937, nr 75, s. 6; 1937, nr 86, s. 6; „Gazeta Kaliska” 1939, nr 59, s. 10.

⁸⁴ „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1937, nr 86, s. 6; 1938, nr 76, s. 6; „ABC Kaliskie” 1939, nr 52, s. 1.

⁸⁵ „Makabi” 1913–1938..., s. 14; „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1935, nr 29, s. 8; 1935, nr 85, s. 7; 1936, nr 6, s. 6; 1936, nr 8, s. 6.

⁸⁶ „Gazeta Kaliska” 1923, nr 128, s. 3.

⁸⁷ Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁ), Urząd Wojewódzki Łódzki 1918–1939, Organizacje i stowarzyszenia 1918–1939, sygn. 394, Klub Tenisowy w Kaliszu, b.p.

⁸⁸ „Gazeta Kaliska” 1923, nr 128, s. 3.

⁸⁹ „Gazeta Kaliska” 1923, nr 197, s. 3; 1923, nr 198, s. 3; 1923, nr 202, s. 4.

⁹⁰ Z. Życki, *60 lat K.S. „Proсна” Kalisz*, Kalisz 1982, s. 3; „Gazeta Kaliska” 1927, nr 254, s. 3.

⁹¹ „Gazeta Kaliska” 1933, nr 245, s. 3; „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1934, nr 255, s. 6.

⁹² „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1935, nr 268, s. 4; 1935, nr 273, s. 4.

⁹³ „Gazeta Kaliska” 1930, nr 206, s. 3; 1929, nr 207, s. 3; 1930, nr 212, s. 3; 1934, nr 220, s. 8; „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1934, nr 213, s. 6.

budowy nie ukończono do wybuchu wojny⁹⁴. Rywalizację sportową umożliwiwały pływalnie na rzece Prośnie za przystanią ŻTGS Makabi i Przystanią Wioślarską Młodzieży Szkolnej.

Pierwsze sekcje pływackie powołano w środowisku młodzieży gimnazjalnej (1930–1931)⁹⁵ oraz ŻTGS Makabi (1932 r.)⁹⁶. Pomimo braku sekcji pływackiej, w zawodach pływackich uczestniczyli członkowie innych kaliskich klubów, m.in. w 1936 r. w zawodach z okazji Święta Morza rywalizowali pływacy z RKS, ŻTGS Makabi, TW w Kaliszu, Szkoły Rzemieślniczo-Przemysłowej (SRP), PKS oraz MKS⁹⁷. Mistrzostwa miasta Kalisza w pływaniu zainaugurowano w 1937 r. na pływalni ŻTGS Makabi w Kaliszu. Zawody zdominowali gospodarze – zwyciężyli w 15 z 17 konkurencji⁹⁸. Podobnie jak w innych dyscyplinach, tak i w sporcie pływackim istniał konflikt na tle etnicznym⁹⁹, m.in. prasa kaliska nie podawała nazwisk żydowskich pływaków. W 1938 r. mistrzostwa Kalisza w pływaniu rozegrano w 17 konkurencjach w 4 kategoriach wiekowych¹⁰⁰. Tytuły mistrzowskie zdobyli: 100 m stylem klasycznym – W. Zawadzki (ZPMP Orle), 100 m stylem dowolnym – J. Klusiński (WKS Proсна), 200, 400 m stylem dowolnym oraz sztafeta 3 × 100 m – pływacy z Makabi. W kategorii chłopców, dziewcząt i kobiet oraz w sztafetach wystartowali tylko reprezentanci ŻTGS Makabi¹⁰¹.

Przez wiele lat kajakarstwo pozostawało głównie formą rekreacji. Powołanie w 1937 r. sekcji kajakowej przy WKS Proсна¹⁰² dało impuls do rozwoju sportu kajakowego. Sekcja kajakowa Proсна była wiodącą w Kaliszu¹⁰³ oraz jedyną zrzeszoną w Polskim Związku Kajakowców (PZKaj). Po rocznej działalności lokowała się na trzecim miejscu w okręgu poznańskim (15 klubów) oraz na dwunastym w klasyfikacji PZKaj (52 klubów)¹⁰⁴.

Działalność sportową zainaugurowały regaty w Kaliszu w 1937 r. z okazji Święta Morza z udziałem klubów z Poznania, Torunia i Kalisza oraz start w Pierw-

⁹⁴ APK, AmK, sygn. 259, Projekt basenu kąpielowego w Miejskim Parku Sportowym w Kaliszu [z pozwoleniem na budowę], k. brak paginacji, Pozwolenie, Plan sytuacyjny; „Sport Wodny” 1937, nr 16, s. 254; „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1939, nr 195, s. 4.

⁹⁵ „Świt”, styczeń 1930, nr 5; maj 1930, nr 8; luty 1931, nr 5, s. 8; „Sztubank”, luty 1931, s. 22.

⁹⁶ „Makabi” 1913–1938..., s. 13.

⁹⁷ „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1936, nr 177, s. 6. Wśród kobiet zwyciężyły: w stylu dowolnym na 50 i 100 m – D. Szczepaniakówna z TW w Kaliszu, w stylu klasycznym na 50 m – I. Garbowska (SRP). W kategorii mężczyzn najszybszymi byli: w stylu dowolnym na 100 m – J. Baum (ŻTGS Makabi), na 400 m – S. Właźlak (RKS), w stylu klasycznym na dystansie 100 m. – E. Ugorny (PKS). W wyścigu sztafetowym 3 × 100 m. zwyciężyli pływacy z RKS.

⁹⁸ „Makabi” 1913–1938..., s. 14.

⁹⁹ „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1937, nr 239, s. 4; „ABC Kaliskie” 1938, nr 225, s. 1.

¹⁰⁰ „Gazeta Kaliska” 1938, nr 230, s. 3; „ABC Kaliskie” 1938, nr 233, s. 1.

¹⁰¹ „ABC Kaliskie” 1938, nr 237, s. 1; 1938, nr 238, s. 1; „Gazeta Kaliska” 1938, nr 237, s. 8.

¹⁰² „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1937, nr 96, s. 6; 1937, nr 111, s. 6.

¹⁰³ „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1937, nr 100, s. 8; 1937, nr 129, s. 6.

¹⁰⁴ „Sport Wodny” 1938, nr 2, s. 28; „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1937, nr 358, s. 6.

szych Jesiennych Regatach Kajakowych w Poznaniu¹⁰⁵. Od 1937 r. rozgrywano mistrzostwa kajakowe Kalisza z udziałem zamiejscowych drużyn: Harcerskiej Drużyny Wilków Morskich z Poznania, Klubu Kajakowego 28 z Poznania, Rogozińskiego Klubu Kajakowego. Mistrzostwa zakończyły się sukcesem gospodarzy. W latach 1938 i 1939 walka o mistrzostwo Kalisza była wewnętrzną rozgrywką pomiędzy kajakarzami z WKS Proсна¹⁰⁶.

W 1939 r. po raz pierwszy podczas regat kajakarzy przeprowadzono w Kaliszu bieg żeglarski z udziałem żeglarzy WKS Proсна¹⁰⁷. Wcześniej areną rywalizacji kaliskich żeglarzy było jezioro Kierskie (k. Poznań). W 1937 r. zorganizowano na nim pierwsze żeglarskie mistrzostwa Kalisza z udziałem Harcerskiej Drużyny Żeglarskiej Młode Wilki z Poznania, Towarzystwa Miłośników Sportów Wodnych oraz WKS Proсна. W mistrzostwach zwyciężyli żeglarze z WKS Proсна. Dzień później wywalczyli Mistrzostwo Okręgu Poznańskiego¹⁰⁸.

Posiadające utylitarny charakter sporty jeździecki, szermierczy i strzelecki rozwijane były głównie w środowisku wojskowym oraz policji. Propagatorem sportu jeździeckiego był 25 pułk artylerii polowej (pap)¹⁰⁹. Programy Świąt Pułku¹¹⁰ przewidywały konkursy jeździeckie: hipiczny I i II stopnia, pocieszenia myśliwski, hipiczny podoficerski, bieg myśliwski za mastrem, woltyżerkę i pokazy wyszkolenia¹¹¹. Jeźdźcy z Kalisza uczestniczyli w zawodach zamiejscowych. W 1924 r. kpt. Talarczyk (25 pap) oraz kpt. Zakrzewski z 29 pułku Strzelców Kaniowskich (pSK) wzięli udział w Rajdzie z Warszawy do Poznania (450 km). Wyścig ukończyło 3 jeźdźców, nie było wśród nich kaliszan¹¹².

W 1935 r. Wielkopolski Klub Jazdy Konnej z Poznania zorganizował w Kaliszu zawody pn. Meeting Popularny. Ich celem było propagowanie sportu jeździeckiego w regionie kaliskim. Cel propagandowy osiągnięto. Podjęta w 1936 r. próba powołania klubu jeździeckiego w Kaliszu nie zakończyła się sukcesem¹¹³.

Sport szermierczy w Kaliszu zainicjowała w 1923 r. sekcja szermiercza TS Proсна. Nie rozwinęła ona działalności sportowej, a kłopoty finansowe wymusiły likwidację (1928 r.)¹¹⁴. Głównym miejscem kultywowania szermierki było środo-

¹⁰⁵ „Sport Wodny” 1937, nr 18, s. 284; „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1937, nr 174, s. 6.

¹⁰⁶ „ABC Kaliskie” 1938, nr 128, s. 1; „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1937, nr 274, s. 5; 1939, nr 168, s. 6.

¹⁰⁷ „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1939, nr 178, s. 6.

¹⁰⁸ „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1937, nr 283, s. 6

¹⁰⁹ W. Jarno, *Życie codzienne w garnizonie kaliskim w latach 1921–1939*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Historica” 2018, t. 102, s. 118.

¹¹⁰ B. Kustosik, *25 Pułk Artylerii Lekkiej Ziemi Kaliskiej*, Oficyna Wydawnicza Ajaks, Pruszków 2009, s. 19.

¹¹¹ „Gazeta Kaliska” 1932, nr 143, s. 3.

¹¹² „Przegląd Kawaleryjski” 1924, nr 3, s. 53, „Jeździec i Hodowca” 1924, nr 41–42, s. 332; „Stadion” 1924, nr 42, s. 12.

¹¹³ „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1936, nr 44, s. 6; 1936, nr 105, s. 6.

¹¹⁴ Z. Życki, *60 lat K.S....*, s. 2.

wisko wojskowe. W mistrzostwach garnizonu Kalisz-Szczypiorno tytuły mistrzowskie wywalczył w 1937 i 1938 r. ppor. Mieczysław Trojanowski¹¹⁵, a w 1939 r. ppor. Tadeusz Słaby (w szabli) i por. Tadeusz Sznajder (w szpadzie)¹¹⁶. Najlepsi szermierze walczyli w mistrzostwach Dowództwa Okręgu Korpusu VII. W 1939 r. Mistrzem Okręgu VII w szabli i szpadzie w klasie II oficerskiej został ppor. Tadeusz Rukściński, w klasie fecht mistrzów pierwsze miejsce w szabli wywalczył plut. Władysław Kluge¹¹⁷.

Podwaliny pod rozwój sportu strzeleckiego w Kaliszu dały zajęcia strzeleckie będące częścią wyszkolenia wojskowego, policyjnego oraz militarnego w organizacjach paramilitarnych. Od 1921 r. mandat ambasadora sportu strzeleckiego posiadał Związek Strzelecki (ZS). Zrzeszony w Międzynarodowym Związku Strzeleckim i Związku Polskich Związków Sportowych reprezentował polski sport strzelecki w granicach kraju i poza nimi. Od 1925 r. sport strzelecki w Kaliszu wspomagało reaktywowane bractwo kurkowe w Kaliszu¹¹⁸. Komenda Główna ZS i Zarząd Okręgu VII Polskiego Związku Strzelectwa Sportowego (PZSS) powołały oddziały powiatowe PZSS. Okręg Kalisz PZSS utworzono w 1934 r.¹¹⁹, w 1936 r. zrzeszał on 28 sekcji, w tym 24 w Kaliszu¹²⁰. W kolejnych latach liczba sekcji strzeleckich w Kaliszu uległa redukcji do 9–10¹²¹. Powołanie Okręgu Kalisz PZSS usystematyzowało rywalizację sportową. W latach 1933–1938 organizowano mistrzostwa Kalisza. Ich program ulegał ewolucji – obok strzelania z broni małowadliwej i wojskowej (różne pozycje), wprowadzono strzelanie z pistoletu i łuku. Główny ton rywalizacji nadawali zawodnicy WKS Proсна i PKS, wśród pań strzelczynie z ZS i WKS Proсна. Indywidualnie najwyższy poziom demonstrowali: M. Ficówna (ZS), W. Olejnikowa (WKS Proсна), A. Światowcowa (WKS Proсна), Cz. Jewasiński (WKS Proсна), J. Ferdynus (PKS), M. Basiński (PKS), J. Grzegorek (PKS), H. Dymalski (Kaliska Ochotnicza Straż Pożarna). W konkurencji strzelania z łuku – Bentkowska¹²². Najlepsi zawodnicy uzyskiwali prawo startu w mistrzo-

¹¹⁵ „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1937, nr 22, s. 6; 1938, nr 32, s. 5.

¹¹⁶ „ABC Kaliskie” 1939, nr 40, s. 1; „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1939, nr 47, s. 6.

¹¹⁷ B. Kustosik, *25 Pułk Artylerii Lekkiej...*, s. 13; „ABC Kaliskie” 1939, nr 80, s. 1

¹¹⁸ K. Grzesiak, *Zarys historii strzelectwa sportowego w Kaliszu*, Wrocław 1998, s. 11.

¹¹⁹ APK, SPK 1918–1939, sygn. 150, Polski Związek Strzelectwa Sportowego – Oddział w Kaliszu (1934–1938), k. 2, Związek Strzelecki, Komenda Okręgu VII; Sprawozdanie z działalności Okręgu Poznańskiego Polskiego Związku Strzelectwa Sportowego za rok 1936, Poznań 1937, s. 35–36; k. 15, Pismo L. dz. 25/35 do Starostwa Powiatowego w Kaliszu z dnia 13.II.1935 r.

¹²⁰ *Sprawozdanie z działalności Okręgu Poznańskiego Polskiego Związku Strzelectwa Sportowego za rok 1936*, Poznań 1937, s. 11.

¹²¹ APK, SPK 1918–1939, sygn. 150, Polski Związek Strzelectwa Sportowego – Oddział w Kaliszu k. 17. Odpowiedź na pismo L BP. 8.526/38; „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1938, nr 23, s. 5; 1939, nr 9, s. 6.

¹²² „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1934, nr 266, s. 6; 1934, nr 274, s. 6; 1934, nr 275, s. 8, 1934, nr 282, s. 6; 1935, nr 129, s. 6; 1935, nr 144, s. 6; 1935, nr 269, s. 6; 1936, nr 161, s. 8; 1937,

stwach Okręgu VII PZSS. Prym w nich wiedli zawodnicy z powiatu poznańskiego. Z Kalisza tytuły mistrzów okręgu poznańskiego wywalczyli: w 1935 r. – M. Ficówna z ZS (dwukrotnie), A. Światowcowa (WKS Proсна) i J. Ferdynus(PKS)¹²³, w 1936 r. – kpt. Cz. Jewasiński (WKS Proсна)¹²⁴.

Poza mistrzostwami PZSS żołnierze, policjanci oraz poszczególne grupy zawodowe organizowały zawody rangi mistrzowskiej, np. w mistrzostwach urzędników państwowych w 1938 r. najlepsza okazała się drużyna z Gimnazjum Państwowego im. A. Asnyka¹²⁵. W mistrzostwach 25 Dywizji Piechoty dominowali strzelcy z 29 pSK¹²⁶, w 1923 r. zdobyli II miejsce w mistrzostwach armii we Lwowie¹²⁷. Kaliscy policjanci należeli do czołowych strzelców w okręgu II (łódzki). W 1929 r. reprezentowali okręg II PP w IV Ogólnokrajowych Zawodach Sportowych PP w Katowicach¹²⁸.

Podsumowanie

Odzyskanie przez Polskę niepodległości stworzyło dogodne warunki dla reaktywacji działających w czasach zaborów klubów sportowych oraz powstawania nowych. Pierwszym było Kaliskie Towarzystwo Wioślarskie, które jeszcze przed odzyskaniem niepodległości przez Polskę, w sierpniu 1918 r. wznowiło działalność sportową. W latach 1918–1939 w Kaliszu funkcjonowało kilkadziesiąt klubów i stowarzyszeń sportowych, zrzeszających ludność polską oraz mniejszości narodowe (żydowską, ukraińską i rosyjską). Początkowo ruch sportowy rozwijał się spontanicznie, głównie pod wpływem czynnika społecznego. Po 1927 r. powołanie komitetu oraz komendy wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego podporządkowało sport władzy państwowej i środowisku wojskowemu. Strukturę organizacyjną kaliskiego sportu w okresie międzywojennym uzupełniały podokręgi przy okręgowych związkach sportowych w piłce nożnej, lekkiej atletyce, kolarstwie i strzelectwie. Utrudnieniem w rozwoju ruchu sportowego był brak kadry szkoleniowej. Organizowane kursy instruktorskie nie rozwiązywały problemu. Główny trud szkolenia sportowego spoczywał na przewodnikach sportu oraz najbardziej doświadczonych zawodnikach. Utrudnieniem

nr 95, s. 6; 1937, nr 134, s. 6; 1937, nr 143, s. 6; 1937, nr 156, s. 6; 1938, nr 125, s. 5; „ABC Kaliskie” 1938, nr 135, s. 1.

¹²³ „Łącznik Strzelecki” 1935, nr 5, s. 16; „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1935, nr 160, s. 6.

¹²⁴ *Sprawozdanie z działalności Okręgu Poznańskiego...*, s. 15.

¹²⁵ „ABC Kaliskie” 1938, nr 161, s. 1. W składzie: prof. Baworowski, prof. Karolak i prof. Wojciechowski.

¹²⁶ „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1933, nr 276, s. 6.

¹²⁷ „Gazeta Kaliska” 1927, nr 118, s. 2–3.

¹²⁸ APŁ, Komenda Wojewódzka Policji Państwowej w Łodzi, sygn. 11, k. 106, Rozkaz Nr 110, 1. Wojewódzkie Zawody Eliminacyjne; „Kurier Łódzki” 1929, nr 212, s. 7.

w rozwoju sportu był brak sal gimnastycznych, boisk, strzelnic i pływalni. Bogatsze kluby posiadały własne przystanie, boiska i strzelnice, pozostałe korzystały z obiektów sportowych Miejskiego Komitetu WFIPW, 29 pułku Strzelców Kaniowskich oraz zaprzyjaźnionych klubów sportowych. Sytuację poprawiło wybudowanie w 1927 r. Stadionu Miejskiego w Kaliszu, który w latach 1927–1939 stał się miejscem rozgrywania najważniejszych zawodów sportowych.

Kryzys gospodarczy lat 30. XX wieku był przyczyną likwidacji sekcji i klubów sportowych. Próbą wyjścia z sytuacji było łączenie klubów sportowych (WKS Proсна Kalisz) lub przechodzenie klubów pod mecenat kaliskich fabrykantów (KKS Bielarnia).

Najpopularniejszymi dyscyplinami sportowymi w Kaliszu w latach 1918–1939 były piłka nożna, kolarstwo i wioślarstwo. Mecze piłkarskie w klasie A ŁOZPN TS Proсна i KKS oraz międzyklubowe (KS Hakoah Wiedeń) budziły zainteresowanie wielotysięcznej publiczności. Przy podobnej frekwencji odbywały się wyścigi kolarskie z udziałem Jerzego Koszutskiego (reprezentanta Polski na Igrzyskach IX Olimpiady w Amsterdamie, 1928 r.) i Z. Sobolewskiego oraz czółowych polskich kolarzy. Tłumy widzów ściągały nad brzeg rzeki Proсны podczas regat wioślarskich z udziałem KTW, PKS oraz WKS Proсна. Największym sukcesem wioślarstwa kaliskiego była pierwsza lokata w tabeli punktacyjnej PZTW w 1934 r. wywalczona przez KTW. Umożliwiło to powołanie czwórki wioślarzy z KTW do drużyny olimpijskiej. Jej zdekompletowanie w 1935 r. uniemożliwiło start kaliszan w Igrzyskach XI Olimpiady w Berlinie (1936 r.). Dużą popularnością wśród mieszkańców Kalisza cieszyły się międzymiastowe mecze lekkoatletyczne z reprezentacjami Poznania, Krotoszyna, Ostrowa, Sieradza i Pabianic. Wśród lekkoatletów najwyższy poziom sportowy demonstrowali M. Ficówna, Z. Smętkówna, W. Wysocka, J. Tęsiorowski, S. Żeśko, F. Przytuła. Emocje wśród kaliszan wzbudzały pojedynki bokserskie podczas meczów międzymiastowych oraz mistrzostw Kalisza. Na kaliskim ringu karierę pięściarską rozpoczęli W. Pietrzak, S. Szrajer i J. Anczykowski. W latach 30. XX w. swoich miłośników w Kaliszu miały rozgrywki siatkówki, koszykówki i szczypiorniaka. Najwyższy poziom sportowy reprezentowały drużyny KKS Bielarnia (kobiety) oraz PKS, ZPMP Orłę i WKS Proсна (mężczyźni). Zapoczątkowany wśród mniejszości żydowskiej tenis stołowy rozwijany był w środowisku młodzieży gimnazjalnej i robotniczej. Sport szermierczy, jeździecki i strzelectwo, z powodów utylitarnych, kultywowane był przede wszystkim w środowisku wojskowym, policyjnym i organizacji paramilitarnych. Pod koniec omawianego okresu zapoczątkowano w Kaliszu rywalizację sportową w pływaniu, kajakarstwie i żeglarstwie.

DEKLARACJA BRAKU KONFLIKTU INTERESÓW

Autor deklaruje brak potencjalnych konfliktów interesów w odniesieniu do badań, autorstwa i/lub publikacji artykułu *Sport w Kaliszu w latach 1918–1939. Zarys problematyki*.

FINANSOWANIE

Autor nie otrzymał żadnego wsparcia finansowego w zakresie badań, autorstwa i/lub publikacji artykułu *Sport w Kaliszu w latach 1918–1939. Zarys problematyki*.

Bibliografia

A. Źródła

I. Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Kaliszu

Akta miasta Kalisza

Biblioteka

Polski Związek Strzelectwa Sportowego – Oddział w Kaliszu (1934–1938)

Starostwo Powiatowe w Kaliszu 1918–1939

Archiwum Państwowe w Łodzi

Komenda Wojewódzka Policji Państwowej w Łodzi

Urząd Wojewódzki Łódzki 1918–1939

Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej

II. Źródła drukowane

Grzesiak K., *Zarys historii strzelectwa sportowego w Kaliszu*, Wrocław 1998.

„Makabi” 1913–1938. XXV lat istnienia Ż.T.G.S. w Kaliszu, Kalisz 1938.

Sprawozdanie z działalności Okręgu Poznańskiego Polskiego Związku Strzelectwa Sportowego za rok 1936, Poznań 1937.

Sprawozdanie z działalności Zarządu Poznańskiego Okręgowego Związku Bokserskiego za rok 1938/39.

Wojciechowski A., *Rozwój wychowania fizycznego i sportu w Kaliszu do 1939 roku*, praca magisterska, AWF we Wrocławiu, Wrocław 1989.

Życki Z., *60 lat K.S. „Prosna” Kalisz*, Kalisz 1982.

III. Prasa

„ABC Kaliskie” 1932, 1938, 1939.

„Cyklista” 1893, 1897.

„Echo Kaliskie Ilustrowane” 1933-1939.

„Expres Wieczorny Ilustrowany” 1935.

- „Gazeta Kaliska” 1897, 1906, 1918, 1919, 1921–1927, 1929–1930, 1932–1933, 1938.
- „Jeździec i Hodowca” 1924.
- „Kolarz Polski” 1926.
- „Koło” 1895.
- „Kurier Bydgoski” 1936.
- „Kurier Łódzki” 1928–1931, 1934–1935, 1938, 1939.
- „Łącznik Strzelecki” 1935.
- „Przegląd Kawaleryjski” 1924.
- „Przegląd Sportowy” 1927–1930, 1932, 1936, 1938.
- „Raz, Dwa, Trzy” 1933–1935.
- „Sport” 1904.
- „Sport Wodny” 1933–1938.
- „Stadion” 1924, 1926–1929, 1931.
- „Sztubank” 1931.
- „Świt” 1930–1931.

B. Literatura

- Babiak K., Heize J., *Kultura fizyczna i turystyka*, [w:] J. Babiak (red.), *Dorobek i perspektywy województwa kaliskiego*, Towarzystwo Wiedzy Powszechnej, Kalisz 1979, s. 148–149.
- Elegańczyk S., *Pięćdziesięciolecie Klubu Sportowego „Prosna”*, „Rocznik Kaliski” 1974, t. 7, s. 384–386.
- Gaj J., *Praca sportowa RKS TUR Kalisz*, [w:] A. Wohl, H. Młodzianowska, H. La-skiewicz (red.), *Sport robotniczy 1918–1939: opracowania, dokumenty, materiały*, t. 2, Sport i Turystyka, Warszawa 1964, s. 148–152.
- Janiak A., *Rozwój lekkoatletyki na Ziemi Kaliskiej w latach 1919–2008*, t. 1–2, Wydawnictwo Uczelni Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Kaliszu, Gorzów Wlkp. 2011.
- Jarno W., *Życie codzienne w garnizonie kaliskim w latach 1921–1939*, „Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Historica” 2018, t. 102, s. 115–132; <http://dx.doi.org/10.18778/0208-6050.102.0>.
- Jaroszewski J., *Kultura fizyczna w organizacjach młodzieżowych w powiecie kaliskim w latach 1918–1939*, [w:] J. Dżereń (red.), *Z dziejów kultury fizycznej Polski oraz wybranych regionów i mniejszości narodowych*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Wyższej im. Pawła Włodkowica – Wydawnictwo Naukowe Novum, Płock 2010, s. 479–500.
- Jaroszewski J., *Physical activity of Ukrainian people interned in camps on the territory of the province of Łódź in the years 1920–1938*, „Sport i Turystyka.

- Środkowoeuropejskie Czasopismo Naukowe” 2020, t. 3, nr 3, s. 23–40;
<http://dx.doi.org/10.16926/sit.2020.03.18>.
- Jaroszewski J., *Polski ruch sportowy w powiecie kaliskim w latach 1918–1939*, [w:] L. Nowak (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, Zamiejscowy Wydział Kultury Fizycznej poznańskiej AWF, Gorzów Wlkp. 2006, s. 187–205.
- Jaroszewski J., *Ruch sportowy w Policji Państwowej w powiecie kaliskim w dwudziestoleciu Międzywojennym*, „Polonia Maior Orientalis” 2021, t. 8, s. 183–206.
- Jaroszewski J., *Sport kobiet w Kaliszu do 1939 roku*, [w:] R. Urban, L. Nowak, A. Kowalczyk (red.), *Kultura fizyczna w czasach zaborów i w Drugiej Rzeczypospolitej*, Zamiejscowy Wydział Kultury Fizycznej poznańskiej AWF, Gorzów Wlkp. 2012, s. 207–224.
- Jaroszewski J., *Wychowanie fizyczne, higiena i sport szkolny w szkołach kaliskich w latach 1918–1939*, [w:] S. Kowalska (red.), *Rola elit społecznych w ochronie dziedzictwa kulturowego w społecznościach lokalnych*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Kalisz 2010, s. 37–56.
- Jaroszewski J., *Żydowski ruch sportowy w powiecie kaliskim w latach 1918–1939*, [w:] T. Jurek (red.), *Z dziejów kultury fizycznej mniejszości narodowych w Polsce w XX w.*, Zamiejscowy Wydział Kultury Fizycznej poznańskiej AWF, Gorzów Wlkp. 2007, s. 91–100.
- Jaroszewski J., *Pionierzy aktywności fizycznej w Kaliszu*, „Polonia Maior Orientalis” 2019, t. 6, s. 35–50.
- Kościelak Z., Dymalski D., *Kaliscy bokserzy: 80 lat 1932–2012*, Kalisz 2012.
- Kościelak Z., Dymalski D., *Piłkarska Calisia: 75 lat 1937–2012*, Kalisz 2012.
- Kościelak Z., *Kaliscy biegacze; w przełajach, maratonach, Kaliskiej Setce, Biegu Ptolemeusza i ultra biegach*, Kalisz 2015.
- Kościelak Z., *Kaliscy kolarze*, Kalisz 2016.
- Kościelak Z., *Kaliskie siatkarki*, Kalisz 2013.
- Krotos T., *Sto lat Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego*, „Rocznik Kaliski” 1994/1995, t. 25, s. 221–227.
- Kunicki B., *Siedemdziesiąt pięć lat Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego*, „Rocznik Kaliski” 1973, t. 6, s. 390–393.
- Kustosik B., *25 Pułk Artylerii Lekkiej Ziemi Kaliskiej*, Oficyna Wydawnicza Ajaks, Pruszków 2009.
- Małaszek M., *75-lat Kaliskiego Klubu Sportowego (1)*, „Kalisia Nowa” 2000, nr 3 (68), s. 23.
- Małolepszy E., *Z dziejów organizacji i zarządzania kulturą fizyczną w Polsce w latach 1918–1998*, „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Kultura Fizyczna” 2001, z. 4, s. 87–100.

- Stabno J.S., *Kaliszanie na ringu 1932–2019*, t. 1–2, Wydawnictwo My Wojownicy, Wrocław 2021.
- Szymański L., *Kultura fizyczna w polityce II Rzeczypospolitej*, AWF we Wrocławiu, Wydawnictwo Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu, Wrocław 1995.
- Szymański L., *Model zarządzania kulturą fizyczną w II Rzeczypospolitej i Polsce Ludowej*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1997, nr 1–2, s. 319–342.
- Zaborniak S., *Z tradycji lekkoatletyki w Polsce w latach 1919–1939*, t. 2: *Powstanie i działalność Polskiego Związku Lekkiej Atletyki*, Wyższa Szkoła Społeczno-Przyrodnicza w Lublinie, Lublin 2011.
- Zmyślony A., *100-lecie Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego 1894–1994. Szkic monograficzny*, Komitet Organizacyjny obchodów 100-lecia Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego, Kalisz 1994.